

Bartók levelei Gombossy Klárához (1916)

Egy életszakasz megkerülhetetlen forrásai*

1915 decemberének utolsó napjaiban a kisgarami főerdőmérnök, Gombossy József Bartókot a Zólyom megyei Feketebalog szlovák lakosai körében fényképezte le. A fénykép, bár az 1907-ben készült zobordarázi fotó mellett egyedül örökítette meg Bartókot gyűjtései egyik helyszínén, alig ismert. Denijs Dille publikálta először, s a tulajdonába került fotóalbumok egyikében ma a belga Bartók Archívum őrzi.¹ Bartók azokban az 1915. december végi napokban gyűjtötte számos népdal között a „Krutí Tono vretena” szövegkezdetű dalt, melyet nemcsak szlovák népdalgyűjteményében, az évekkel később kidolgozott *Slovenské ľudové piesne* rendszerében helyezett el, hanem alkalmi kompozícióhoz is felhasznált.² A Tóni és a népdalbeli erdészlány incselkedéséről szóló népdal feldolgozása, ha nem is teljes zeneszerzői hallgatást tört meg, a háborús évek lassan bontakozó kompozíciói sorában nyitott nem várt, merőben új utat. E népdalfeldolgozás ugyanis nemcsak a korábbi magyar és román népdalfeldolgozások után indította el a szlovák népdalfeldolgozások új sorozatát, hanem váratlanul – s az érett kori zeneszerzői életműben egyedülálló módon – a régóta mellőzött, sőt került kortársi lírát megzenésítő műdal felé fordította egy rövid időre Bartók figyelmét.

A háború kitörése okozta bénultságából ocsúdva Bartók 1915 tavaszán indult először gyűjtőútra – a távolinak és utazás szempontjából veszélyesnek ítélt Erdély helyett a Felvidéket választotta, Besztercebánya környékét.³ Ebben alighanem szerepet játszott az is, hogy lakóhelyén, Rákoskeresztúron épp szlovák dalokat tudott gyűjteni, s így a felvidéki kalandozás ennek volt folytatása. A következő mintegy másfél évben legjelentősebb

* A 20–21. Századi Magyar Zenei Archívum és Kutatócsoport által, A zene és a nagy háború címmel, 2014. november 27-én megrendezett konferencián elhangzott előadás jegyzetekkel ellátott változata. Az előadás középpontjában álló s Bartók-életmű egy fontos szakaszának megismeréséhez nélkülözhetetlen levelek a Brüsszeli Királyi Könyvtárban őrzött másolatai tanulmányozását valamint a dolgozat elkészítését a Bartók Archívumnak a Bartók összkiadás keretében nyújtott nagyvonalú OTKA támogatásai tették lehetővé. Hálával tartozom továbbá a brüsszeli Dille Alapítvány kuratóriumának, különösen pedig Dr. Carl Van Eyndhovennek, valamint a brüsszeli könyvtár zeneműtára vezetőjének, Dr. Marie Cornaznak a dokumentumok szíves hozzáférhetővé tételéért.

¹ D[enijs]. Dille, *Het werk van Béla Bartók* (Antwerpen: Metropolis, 1979), a kötet végén közölt képsorozat utolsó darabja számozatlan oldalon. Lásd a Map nr. 6 jelzetű albumot a brüsszeli Királyi Könyvtár Denijs Dille-gyűjteményében.

² Bartók, *Slovenské ľudové piesne / Slowakische Volkslieder*, hg. Alica Elscheková und Oskár Elschek, 3. köt. (Bratislava: Asco art & Science, 2007), 1406. sz. Vö. Vera Lampert, *Folk Music in Bartók's Compositions: A Source Catalog: Arab, Hungarian, Romanian, Ruthenian, Serbian, and Slovak Melodies* (Budapest: Helikon, 2008), 165. sz. A dalt ugyancsak Dille közölte *Az ifjú Bartók I. Válogatott dalok* című kötetben (Budapest: Zeneműkiadó: 1963).

³ Lásd erről Ion Buşijăniának írt 1915. május 20-i levelét, *Bartók Béla levelei*, szerk. Demény János (Budapest: Zeneműkiadó, 1976), 230. Bartók kötetekben közreadott levelei hozzáférhetők a *Bartók Béla élete – levelei tükrében* című CD-ROM kiadványban, szerk. Pávai István és Vikárius László (Budapest: MTA Zenetudományi Intézet – Hagyományok Háza, 2007).

gyűjtőútjainak Zólyom vármegye volt helyszíne.⁴ Az új területen új kapcsolatokat keresett s talált. Besztercebányán Huberth Aladár erdőtanácsos segíti, kinek Jolán lányától két levelet is fennmaradt a Bartók Hagyatékban.⁵ Alighanem nekik köszönheti Gombossy József megismerését, aki pedig Kisgaram környékén segít a gyűjtés megszervezésében, s kinek 15 éves lányát, Klárát, hamarosan megismeri. A történet részleteit Dillétől ismerjük.⁶ A koraérett, verseket író, s a környékbeli lapokban már publikáló lány ekkoriban Besztercebányán özv. Gleiman Máriánál zongorázni tanul, s barátságban van a zongoratanárnő két lányával, Annival és Wandával. Ettől kezdve Bartók igyekszik Klára tanulmányait figyelemmel kísérni, sőt szenvedélyesen fog bele – részben a gyűjtő utak alkalmával, nagyjából azonban távolról levelek útján – oktatásába. A fennmaradt, s a brüsszeli könyvtárban fotómásolatokon hozzáférhető levelek az időszak legfontosabb írott dokumentumainak tekinthetők.

A levelek által felölelt, 1916. január elejétől augusztus végéig tartó időszakból különösen kevés egyéb levél került publikálásra. Demény János összefoglaló levélkötete mindössze két levelet közölt ebből az időszakból, ha eltekintünk a később 1917-re helyesbített datálású levél itt még „1916. ápr. 20. után” megjelöléssel közölt néhány mondatos töredékétől. 1916. június 1-jén Bartók az Operaháznak ír *A fából faragott királyfi*ra igényelt előleg ügyében, július 11-én pedig Egri Irénnek válaszol, s elvállalja az általa ajánlott kisasszony tanítását. A *Családi levelek* kötet mindössze három rövid levelezőlap közlésével egészíti ki, vagy inkább keretezi az időszak itt bemutatásra kerülő forrásait. Január 4-én, Zólyomból hazautazva két hasonló szövegű levelezőlapon ad hírt Bartók húgának és édesanyjának, míg augusztus 29-én a Marosvásárhelyen tartózkodó feleségének próbál írni, hogy hazajövetelét sürgesse. A Bartók Archívumban hozzáférhető további, kiadatlan levelek, illetve levélmásolatok közül egyetlen szól tanítványának, Kormos Boriskának, egy további levél a balettel kapcsolatos, a többi pedig a Breitkopf & Härtel kiadónak szól a Liszt-összkiadás ügyében, melynek ekkor még Bartók vállalta magyar referensi feladatait, valamint közreadáson is dolgozott.⁷ Akár munkájára, akár életére vonatkozó személyesebb dokumentum nem vált ismertté. A Gombossy Klárának írt levelek, levelezőlapok és képeslapsorozatok 16 terjedelmes és rendkívül mély dokumentummal járulnak hozzá az időszak – s a zeneszerző személyiségének, gondolatainak – megismeréséhez.

Az amerikai hagyatékból először 1958-ban publikált op. 15-ös dalok szövegeinek eredete fokozatosan vált ismertté Szegő Júlia 1963-as cikke,⁸ majd Denijs Dille tanulmányai révén. Dille, aki saját elbeszélése szerint Kodály Zoltán és Emma kifejezett kérésére kezdett a dalok történetével foglalkozni, Szabolcsi Bence közvetítésével ismerkedett meg Gleiman Annával, majd került kapcsolatba az egykori történet több szereplőjével és tanújával, Huberth Jolánnal, kezdett levelezést az Ausztráliában élő Gleiman Wandával és magával az ekkor Nagybányán (Baia Mare, Románia) élő Gombossy Klárával is. Egyelőre tisztázatlan, pontosan hogyan, mikor és milyen formában jutott Bartók Gombossy Klárának írt leveleihez, de a Bartók Archívumban őrzött, Huberth Jolánnak 1963. szeptember 30-án írt levele szerint akkor már

⁴ Az időszak gyűjtőútjait megadja ifj. Bartók, *Apám életének krónikája* (2. kiadás, Budapest: Helikon, 2006), 147–154.

⁵ A Bartók Hagyatékban három Huberth Jolánnától való levél található, ezek közül kettő datált, 1915. december 16-i és 17-i, valamint egy további talán 1916-ból való. az 1915. december 17-i levél említi – alighanem először – Gombossy főerdőmérnököt. Huberth Jolán később Gyárfás Gyözőné néven jelentetett meg egy személyes emlékeket és közös ismerősöktől származó tájékoztatáson alapuló írást: „Bartók Béla életútjához személyes emlékek alapján”, *Az Egri Pedagógiai Főiskola Füzetei*, 239 (1961), 657–663.

⁶ Denijs Dille, „L’Opus 15 de Béla Bartók”, uő, *Béla Bartók: Regards sur le passé*, éd. Yves Lenoir (Louvain-la-Neuve: Institut supérieur d’Archéologie et d’Histoire de l’Art collège Érasme, 1990), 257–278.

⁷ A Liszt-összkiadással kapcsolatos munkálatokhoz lásd Somfai László, „valamint Denijs Dille, „Les relations Busoni-Bartók”, in uő, Béla Bartók

⁸ Szegő Júlia, „Három Bartók-dal megtalált ihletője”, *Korunk* 12 (1963), 1631–1635.

birtokában voltak Bartók Gombossy Klárához írott levelei.⁹ Dille nyilvánvalóan az eredeti leveleket tanulmányozta, mert a brüsszeli könyvtárban az ott őrzött levélmásolatokat¹⁰ az általa az eredetik alapján készített leírás kíséri, mely többek között a képeslapoknak a másolatok közül hiányzó képes oldaláról is tájékoztat, valamint a dokumentumok egyéb sajátosságairól is.

Egyelőre tisztázatlan, hogy jelenleg hol található az eredeti levelek, és az is, hogy a Brüsszelben hozzáférhető levelezés teljes-e. Vannak időszakok, amikkel kapcsolatban nagy valószínűséggel megállapítható a rendelkezésre álló dokumentumok hiánytalansága. Noha az első, 1916. január 6-án kelt levél megszólítás nélküli indítása szokatlan, hihető, hogy a néhány közös gyűjtőút során a kapcsolat addigra már ilyen közvetlen, baráti jelleget öltött, s így valóban lehet ez a legkorábbi írásos dokumentum. Viszont erős kétely merülhet fel a levelezés utolsó szakaszát és lezárását illetően. Dille – legrészletesebb e tárgyban írt tanulmánya, a francia nyelvű „L’Opus 15 de Béla Bartók” (1978) szerint – tudni vélte, hogy Bartók a kapcsolat utolsó időszakában előbb a válás gondolatát is fölvetette, majd pedig 1916 októberében megszakította a lánnyal való mindennemű kapcsolatát. A levelezésről általam tanulmányozott másolatokat azonban, mint láttuk, egy, augusztus 26-án feladott képeslap sorozat zárja, s bennük nincs közvetlen és egyértelmű nyoma a baráti és pártfogói szerepen túlmutató, személyesebb kapcsolatnak.

<i>Címzett</i>	<i>Dátum (1916.)</i>	<i>Dokumentum*</i>
Édesanyjának	január 4.	levelezőlap, <i>Cslev</i>
Húgának	január 4.	levelezőlap, <i>Cslev</i>
Gombossy Klárának	január 6. [csütörtök]	levél
Gombossy Klárának	[január 15.] szombat	levél
Gombossy Klárának.	január 21. [péntek]	levél
Gombossy Klárának	január 28. [péntek]	levél
Gombossy Klárának	február 16. [szerda]	levél
A Breitkopf és Härtel cégnek	február 24.	másolat, BA
Gombossy Klárának	március 4. [szombat]	levél műsorfűzetben
A Breitkopf és Härtel cégnek	április 8.	másolat, BA
Gombossy Klárának	április 14. [péntek]	képeslap
Gombossy Klárának	május 13. [szombat]	levél
Gombossy Klárának	május 29. [hétfő]	levél
A Breitkopf és Härtel cégnek	június 1.	másolat, BA
Az Operaház Igazgatóságának	június 1.	<i>Blev</i>
Gombossy Klárának	június 10. [szombat]	levél
Gombossy Klárának	július 4. után?	4 + 1 képeslap
Gombossy Klárának	július 4. után?	2 képeslap
Egri Irénnek	július 11.	<i>Blev</i>
Kern Aurélnak	július 14.	másolat, BA
Gombossy Klárának	július 29. [szombat]	4 képeslap
Gombossy Klárának	augusztus 4. [péntek]	1 képeslap
Kormos Boriskának	augusztus 9.	képeslap, BA
Gombossy Klárának	augusztus 10. [csütörtök]	7 képeslap
A Breitkopf és Härtel cégnek	augusztus 21. <i>előtt</i>	másolat, BA
Gombossy Klárának	augusztus 26. [szombat]	3 képeslap
Feleségének	augusztus 29.	zárt levelezőlap, <i>Cslev</i>

* Rövidítések: *Cslev* = Bartók Béla családi levelei; *Blev* = Bartók Béla levelei; BA = Bartók Archívum

1. táblázat Bartók 1916. január–augusztus között írt ismert levelei

⁹ Levél a Bartók Archívum irattárában.

¹⁰ Jelzetük Dille 1/4/1/13/1-mus.

Akár teljes, akár nem, az egyébként alig dokumentált időszakból származó, nagyjából pontosan datált levelek egyedülálló forrást jelentenek. Mindenekelőtt azért, mert Bartók a lányt bizalmába fogadta és egyúttal, ami nála gyakran jelentett egyet azzal, tanítványául is. Mint szeretetteli visszaemlékezésében első felesége, Ziegler Márta írta, „egyik jellemző tulajdonsága volt, hogy mindig oktatott, átadott saját tapasztalataiból és fejlettebbé, tanultabbakká akarta nevelni a körébe tartozókat.”¹¹ Tökéletesen illik ez a Gombossy Klárának írt levelekre. Sőt a folytatásból is meglepően sok minden. Idézem: „ő ismertette meg nővéremmel és velem Ady Endre költészetét s kedves francia íróit: Flaubert-t, Maupassant-t, Daudet-t, s egyik legkedvesebb könyvét, Jacobsen: Niels Lyhnejét.” Mindez ugyancsak témája Bartók Gombossy Klárához írt leveleinek, melyek hitelesen dokumentálják a visszaemlékezést. Csakhogy az 1916-os levelek abból is sokat megőriztek, mit Bartók gondolt (és leírt) e szerzőkről, könyvekről, abból, hogy hogyan oktatott, miként adta át tapasztalatait.

A „legkedvesebb könyv”, Jacobsen is fontos szerepet kap. Miután Bartók mindjárt első levelében közölte, hogy küldetett egy kötetnyi népballadát, valamint egy „szótárral felszerelt” francia vígjátékot (nyelvtanulás elősegítése céljából), rátér az utolsó küldeményre:

A harmadik [...] Jakobsen dán írónak (hallott róla?) egy nagyon szép könyve: Niels Lyhne. Csupa poézis, gyönyörűek a lélektani analízisei, tetőpontjában pedig olyan probléma elé kerül a hős, amilyennel tudomásom szerint még senki más író nem foglalkozott. Épen a helyzet valószínűségénél fogva lesújtóan sötét képet ad az író arról, hogy még a legmagasabb célok felé igyekvő nagyobb-embert is milyen könnyen rántja le a végső kétségbeesés a mélységbe. Nagyon kíváncsi vagyok, fel fogja-e majd fedezni melyik jelenetre célok ezekkel a szavakkal!

Ennek a problémának fölvetése (csak abban a korban történhetett, mikor az emberek szemében az ateizmus valami szörnyen merész újság volt, amelyre hivei roppantul büszkék voltak, ellenfelei pedig anatómiát kiáltotta. Még 15–20 évvel ezelőtt, mikor kezembe került a könyv, majdnem így állottak a dolgok. De manapság — legalább az én szememben — már annyira napirendre tértünk az ilyen kérdések felett, hogy szinte nem is illik róluk beszélni. Letárgyaltuk, és az eredmény megközelíthetetlen minden vitatkozás számára, ugyyszólván nem lehet már vita tárgya. De ez a könyv mégis érdekkel bennünket, mert rajta keresztül belátunk az akkori emberek lelkének nagy viharába.

De vajon értette-e a 15 éves lány, miben látta Bartók a regény fő problematikáját? Úgy tűnik, nem, s ennek köszönhetően másfél hónappal későbbi levelében elárulja, mire gondolt.

Nem az a kulmináló jelenet, hanem az, mikor N. L. haldokló gyermekénél kétségbeesésében — Istenhez kezd imádkozni, dacára hogy nem hisz benne. Ez az ő lelkének a katasztrófája, hogy ekkora emberi gyöngeséget kellett saját magában megélnie. Ezek után nincs értelme számára az életnek.

Gyanakodva kérdezi: „(Végig olvasta-e Niels Liehnet?)” Az olvasmány kapcsán tanácsot is ad az idegen nyelvű olvasáshoz:

A könyvvel, bánjék úgy, mintha tulajdona lenne. Értem ezt a szókeresésre. Idegennyelvű könyv olvasásánál két féle módszert ismerek. Vagy minden ismeretlen szót aláhúzok a könyvben, 10–20 lap elolvasása után valamennyit kikeresem a szótárból és a könyv megfelelő lapján a margo megfelelő részére ráírom, megtanulom. Vagy pedig: csupán azokat a szavakat jelölöm meg és keresem ki lehetőleg olvasás közben, amelyeknek megértésére föltétlenül szükség van, vagy amelyek már többször fordultak elő s ezzel mintegy kíváncsivá

¹¹ *Bartók Breviárium (Levelek – írások – dokumentumok)*, összeáll. Ujfalussy József, szerk. Lamprtt Vera (3. kiadás, Budapest: Zeneműkiadó, 1980), 571.

tettek jelentésükre. Az első módszer az alaposabb, a 2. kevésbé fáradságos, de – főleg eleinte – szintén célhoz vezet

Az irodalom s különösen a francia irodalom mellett a francia nyelv a levelek vissza-visszatérő témája. Érdeklődik a leány francia tanárjáról:

Vajjon francia nyelvmesternője született francia-e, vagy honleány? Utóbbi esetben aligha tökéletes a kiejtése. Egyike a legkritkább képességeknek – idegen nyelvek kiejtését, bármennyire ismerjük és tudjuk is az illető nyelvet, föltétlen hűséggel reprodukálni.

S mivel sejti, hogy aligha lehet francia, mindjárt számba veszi a francia kiejtés nehézségeit, földidézve saját személyes franciaországi, algériai élményeit. A „Mais il est fou” párizsias hangzását le is kottázza.¹² Ugyancsak zenei utasításokkal látja el a Zeneakadémiai zongora magánvizsgálatok gyötrelmeiről írott szatirikus jelenetét, ahol tanártársai kíméletlenségét állítja pellengérré. Az oktatásban kitér a művészettörténetre is. Néhány datálatlan, de nagy valószínűséggel július elején–közepén íródott képeslapsorozatot e célból küld.

nem levelet [í]rok, mert – – mert most nagyon elfoglal az az átkozott hangszerelés,¹³ ehelyett megkezdem a maga képzőművészeti oktatását ezeknek a lapoknak az elküldésével.

A lapok képes feléről csak Bartók leírása, illetve Dille följegyzései tájékoztatnak. Ugyancsak e lapok adtak alkalmat Bartóknak arra, hogy tanítványát a görög ABC-vel megismertesse, majd pedig mindjárt egyfajta közös titkosírásként felhasználja.¹⁴ Kodály Zoltánnénak írt egyik leveléből ismerős már e módszer.¹⁵ Ezúttal még szlovák nyelvű üzenetet is ír görög betűkkel.

A népzene tudós vizsgálata szempontjából fontosabb, hogy miként avatja be Gombossy Klárát a népzene kutatás módszertanába, milyen tudományos olvasmányokkal látja el, hogy a szlovák népdalok vizsgálatához morva és cseh gyűjteményeket küld el tanulmányozásra és összehasonlításra, s ezt segítő hamarjában összefoglalja a lány által ismert szlovák és a gyűjteményekben szereplő cseh nyelv és a dialektusbeli, népies alakok ismertetőjegyeit. Gombossy Klárát azonban nemcsak a „garamvidék szorgos munkatársá”-nak tekinti, hanem költőpalántának, s mindjárt a legkorábbi levelektől kezdve népi és francia irodalmi szövegeket javasol fordításra, a munkát pedig véleményezi, s javítja. (Éppen ennek a kapcsán tér ki arra, mi nem tetszett neki Balázs Béla a *Gyermekeknek* sorozathoz készített átköltéseiben.

Ez a levélsorozat – mélységében, jelentőségében – csak a Gruber Emmának (még Kodállal kötött második házassága előtt), illetve a Geyer Stefinek írott levelekhez fogható. Csakhogy a megismerhető levelek mentek az 1907/8 táján írt levelek mind sürgetőbben és mind egyértelműbb kétségbeeséssel megnyilvánuló érzelmi problémájától. Utalásszerűen sok részlet és szóba kerülő téma hozható összefüggésbe a nyilvánvalóan meglévő személyes vonzalommal, ám e részletek mindig megőrzik játékosságukat. Éppen ezért a levelek hangja alapvetően baráti, sőt családias. Nem véletlen, hogy leginkább mégis talán éppen az 1904–1905 fordulóján hűgának, Elzának írt oktató levelek hangját hallhatjuk ki belőlük. Különleges értékük, hogy bennük Bartók nála szokatlan oldottsággal nyilvánul meg, s válik közlékeny a számára különösen kedves témákról, sőt nemegyszer saját zenéjéről is.

¹² E levélrészlet 2a–b faksimileként jelent meg tanulmányomban, „Intimations through Words and Music”, 189.

¹³ A *fából faragott királyfi* hangszerelésén dolgozik.

¹⁴ Lásd ehhez tanulmányom 4. faksimiléjét, „Intimations through Words and Music”, 191.

¹⁵ Lásd Bartók 1912. szeptember 89-i levelét, *Bartók Béla levelei*, 192, ahol görög betűkkel francia és cirill betűkkel magyar nyelvű üzenetet ír.

Nemcsak kompozíciók, mindenekelőtt a dalok (a Gombossy- és az Ady-dalok) keletkezéséről tudunk meg ugyanis számos rendkívül fontos részletet – Adyhoz fűződő viszonyát és versválasztásainak motívumait is beleértve.¹⁶ Több dal kapcsán tér ki zenéje magyarázatára is. Így mindenekelőtt a legkorábbi dal, az op. 15-ös ciklus első darabja, „Az én szerelmem” bemutatása tekinthető teljesen egyedülállóknak. A vers hangsúlyainak vizsgálatától kezdve a drámai jelenet, az énekszólam recitativójának és az expresszív zongoraszólamnak a jellemzésén át egészen harmóniai jelenségek magyarázatáig is elmerészkedik. (Egy későbbi levélben általánosságban jegyzi meg: „Schönberg [...] irt egy ’uj’ összhangzattant [...] Én nekem ilyesmire nem volt szükségem, mert én teljesen a régi rendszer alapján írok — ujat.”) A dalt a zenében kevésbé járatos kamaszlánynak ilyen magyarázatokkal vezeti be.¹⁷

ez nem a régi értelemben vett dal, (a németek régi „Lied”-je, amely tulajdonképpen népdalimitációból fejlődött), amelyben szép, kerek, tetszetős (fűlbemászó!) dallam alá rakták a szöveget, és hozzá másodlagos jelentőségű kíséretet írtak. Ez inkább amolyan rövid kis zenei dráma, amelyben az énekszólam nem más, mint „recitativo” (recsitálás). Vagyis itt az énekszólam körvonalai nem lehetnek egyéb, mint a természetes szavalás hanghordozásának fix zenei hangokra való megrögzítése. A melódikus részt (melódiákat, vagy melódiaszerű „expressivo” részecskéket) a kíséretben találjuk (már t. i. találja az, a ki!); mert sajnos nem mindenki talál, a ki keres! Jelen esetben csak a XX. század zenéjéhez hozzáédzett fül vállalkozzék keresésre – – – – .

Több visszaemlékezést is tartalmaznak a levelek. Így például részletesen ír nevezetes berlini vezényléséről – a levélrészlet ismert Demény közléséből, csak hogy címzett nélkül az eseményhez, 1909-hez sorolva jelent meg.¹⁸ A *fából faragott* királyfi megrendelésének körülményeiről éppúgy részletes beszámolót olvashatunk, mint ahogy a hangszerelési munka újratekintéséről és lassú haladásáról.¹⁹ „Az én szerelmem” záró szakaszának felhasználását balettjének tetőponti helyén – az összefüggést először Wilhelm András fedezte fel az addig azonosítatlan 1917-es faksimile közlés vizsgálata alapján²⁰ – szintén leírja és megmagyarázza egyik levelében:

A darab utolsó jelentével is sok baj van. Ez tulajdonképpen egy „szerelmi kettős” volna, de nincs elég meggyőződésem a megírásához. Azt hiszem, „Az én szerelmem...”-ből fogok egypár témát felhasználni; ezzel a furfanggal talán sikerülni fog szerencsésen (vagy – bánom is én – szerencsétlenül) befejezni ezt a kényszerkompozíciót.

Maga a faksimile-közlés is jelzi, mint annak idején Wilhelm érzekelte, hogy Bartókból kikívánczoltak az új művek és a hozzájuk kapcsolódó érzelmi probléma. A dalok megjelentetését még évekig tervezte, ám végül fokozatosan elvesztették aktualitásukat. 1922-ben még éppen a „Krutí Tono” és „Az én szerelmem” kéziratát érdemesnek tartotta arra, hogy

¹⁶ Az Ady verseire vonatkozó legfontosabb szövegrészeket közölte Dille egyik tanulmányában, lásd „Bartók et Ady”, in uő., *Béla Bartók*, 293–302., ehhez 296–299.

¹⁷ A teljes vonatkozó részletet idéztem tanulmányomban, lásd „Intimations through Words and Music”, 191–194 és 210–211.

¹⁸ Lásd az „ismeretlen címzettnek” „1909. jan. 2. után” írott levelet, *Bartók Béla levelei*, 143.

¹⁹ E részleteket lásd „Intimations through Words and Music”, 199–205, illetve 213–216.

²⁰ András Wilhelm, „Zu einem Handschriften-Faksimile aus dem Jahre 1917”, *Documenta Bartókiana*, 6, hg. László Somfai (Budapest: Akadémiai Kiadó, 233–234, magyarul: Wilhelm, „Egy Bartók-kottarészletről, in uő., *Mű és Külvilág: Három írás Bartókról* (Budapest: Kijárat Kiadó, 1998).

zenéje hű propagálója, Michel Dimitri Calvocoressi számára ajándékba adja. De már ekkor is megjegyezte, hogy [a dal] „személyes okokból még nagyon sokáig nem fog megjelenni”.²¹

A „Krutí Tonó”-t követő néhány hétben komponálta meg Bartók Gombossy Klára verseire írott 4 dalát, s áprilisra már az Ady-dalok sorozata is elkészült. (Az op. 15-ös sorozatot csak augusztusban egészítette ki „A vágyak éjjele” feldolgozásával, Gleiman Wanda versére.) E daloknak jelentős szerep jutott abban, hogy Bartók stílusa – az 1908 körülihez némiképp hasonló módon – újabb mélyre ható változáson menjen keresztül, s ismét jelentősen megújuljon. Bizonyára nem csak az ekkor befejezett balett, hanem az időszakból kinövő újabb tragikus főmű, a pantomim is szoros szálakkal kötődik az 1916-os év élményvilágához és annak kompozíciókban és nyelvezetben megjelenő lenyomataihoz.

Dille természetesen tisztában volt vele, milyen értékesek e levelek. Több közleményében is idézett belőlük becses részleteket – ha a tárgy úgy kívánta megadta a címzett nevét is, ha nem, a címzett nevét tapintatos elhallgatta. Mégis kérdés számomra, fel tudta-e mérni a levelek teljes nyelvi-szellemi értékét. Az ugyanis a levélsorozatnak nemcsak részletekben, hanem önálló korpuszként történő közlését is elsőrendűen fontos feladattá teszi.

²¹ Bartók 1922. június 24-i levele, „Adrienne Gombocz – László Somfai, „Bartók's Briefe an Calvocoressi (1914–1930)”, *Studia Musicologica* 24 (1982), 199–231., ehhez 214.